

BİOLOGİYA ELMLƏRİ VƏ AQRAR ELMLƏR
BIOLOGICAL SCIENCES AND AGRARIAN SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-1146/41/35-40>

Tahir Kərimov

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
biologiya elmləri doktoru
tahirornit@mail.ru

Gülbəniz Qasımova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gqasimova@mail.ru

Leyla Əhmədli

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
leyla.axmedli97@mail.ru
UOT 598.2

**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ BƏSİTÇAY DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞU ƏRAZISİNDƏ
APARILMIŞ ORNİTOLOJİ MONİTORİNQİN NƏTİCƏLƏRİ**

Xülasə

2023-cü ildə Bəsitçay DT-qoruğu ərazisində qışda 16, yayda 21 növ qeydə alınmışdır. Qoruq ərazisinin 93,6%-ni meşə-kol, otluq biotopları təşkil edir. Bunlar da ərazidə dendrofil və toxumla, cücülərlə yemlənən növlərin çoxluq təşkil etmələrinə şərait yaratmışdır. Ornitokomplekslərin dominant növləri sərçəkimilər dəstəsinə mənsub quşlardır. Əvvəllər qoruq ərazisində məskunlaşmış qızılquşkimilərin, leyləklərin, vağların hazırda qeydə alınmaması, onların yuvaladıqları hündür çinar ağaclarının işğal dövründə kütləvi surətdə kəsilmələri ilə əlaqədardır. Bu sənəbdən həmin quşlar nəsilvermə şəraitlərindən məhrum olmuşlar.

Açar sözlər: quşlar, status, say, faktor, qorumaq

Tahir Karimov

Institute of Zoology of the Ministry of
Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Biological Sciences
tahirornit@mail.ru

Gulbaniz Gasimova

Institute of Zoology of the Ministry of
Science and Education of the Republic of Azerbaijan
PhD in biology
gqasimova@mail.ru

Leyla Ahmadli

Institute of Zoology of the Ministry of
Science and Education of the Republic of Azerbaijan
leyla.axmedli97@mail.ru
UOT 598.2

Results of ornithological monitoring conducted in the territory of Besitchai State Nature Reserve, liberated from occupation

Abstract

In 2023, 16 species were recorded on the territory of the Basitchay Reserve in winter, while 21 species in summer. 93.6% of the Reserve's territory is occupied by forest-shrub and meadow habitats. This also created conditions for abundance of dendrophilous and seed and chick-eating species on the territory. The dominant species of the ornithocomplex are birds belonging to the order of sparrows. The non-registration of the Falcons, Storks and Herons, inhabiting on the territory of the Reserve, as well as their nesting sites, is connected with the mass cutting down of tall sycamore trees during the occupation. As a result, these birds were deprived of breeding conditions.

Keywords: birds, status, number, factor, protect

Giriş

Məlum olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsində dövlətimiz tərəfindən geniş sosial-iqtisadi proqramlar və layihələr həyata keçirilir. Həmin çoxşaxəli proqram və layihələrin tərkib hissələrindən birini də işğal dövründə bölgənin canlı təbiətinə vurulmuş zərərləri aradan qaldırmaq (Bizim əsr qəzeti, 2003), biomüxtəlifliyin davamlı inkişafına və rəşadətli istifadəsinə nail olunması kimi məsələlər təşkil edir. Bu məqsədlə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin dəstəyi və Zoologiya İnstitutu əməkdaşlarının iştirakı ilə bölgəyə ekspedisiyalar təşkil olunur, faunanın hazırkı vəziyyəti öyrənilir və bərpası üçün müvafiq praktiki tədbirlər həyata keçirilir. Bu baxımdan bölgənin canlı təbiətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən quş faunasının hazırkı vəziyyətinin öyrənilməsi biomüxtəlifliyin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, tədqiq edilməmiş ərazilərdə ekosistemlərin ayrı-ayrı komponentləri haqqında məlumatların olmaması oradakı quş növlərin itirilməsinə səbəb ola bilər (Flint, 2002: 176-177; Sorokin, 2002: 69).

Qeyd olunmalıdır ki, Qarabağ bölgəsində quş faunasının hazırkı vəziyyətinin öyrənilmədiyi ərazilərdən birini də, Zəngilan rayonunda yerləşən Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu (DTQ) təşkil edir. Beləki, XIX-XX əsrlərdə Qarabağa ekspedisiyalar təşkil edən rus alimləri (Radde, 1884: 323-326; Satunin, 1912: 32) Cəbrayıl, Laçın və Şuşa ərazilərində quşların qeydiyyatını aparsalar da Zəngilan ərazisində, o cümlədən Bəsitçay meşələrində yayılmış quş faunası haqqında məlumat verməmişlər. Sonrakı illərdə (Patrikeyev, 2004: 97-121; Sultanov, 2011: 127-142; Kərimov, 2011: 150-155; Əsgərov, 2021: 32-33; Eyvazov, 2022: 41-42) Qarabağ bölgəsindəki, Gəmişdağ, Dəlidağ (Kəlbəcər rayonu ərazisində) və Laçın Mühüm Ornitoloji Ərazilərinin quş faunası tədqiq edilsə də, Bəsitçay DTQ-nun ornitofaunası qoruyucu təşkil edildikdən (1974) sonra da bu günədək öyrənilməmiş qalmışdır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin dəstəyi ilə Bəsitçay DTQ-nun ərazisində ornitoloji monitorinqi həyata keçirib, quşların biotoplar üzrə yayılmasını, növmüxtəlifliyini, saylarını və növü, onun yaşayış yerinə təsir edən amilləri öyrəndik.

Tədqiqat ərazisi. Tədqiqat işi 2023-cü ilin fevral və may aylarında Bəsitçay DTQ-u (koordinatı: 39°03'09" şm. e.46°36'46" ş.u) və onunla həmsərhəd ərazilərdə həyata keçirildi (şəkil 1).

Qoruq 1974-cü ildə landşaft kompleksini və oradakı komponentləri (ilk növbədə şərqi çinarını) qorumaq məqsədilə yaradılmışdır. Qoruq Kiçik Qafqazın cənub-şərqi hissəsində yerləşir və Bəsitçay boyu ətraf əraziləri əhatə edir.

Ermənistan ərazisindən başlayan və uzunluğu 44 km, eni 150-200 m olan çayın 17 kilometri Azərbaycan ərazisinə düşür və Araz çayına tökülür. Çayın sağ sahili dik yamaçlı dağlardan, sol sahili isə təpəliklərdən ibarətdir. Dəniz səviyyəsindən 600-800 m hündürlükdə yerləşir. Ümumi sahəsi 107 hektardır.

Ərazisinin 79,4%-ni meşə, 14%-ni seyrək ağacları və kollu sahələr təşkil edir. Qoruq ərazisinin 6,5%-i ağacsız açıq sahələrdən ibarətdir. Ərazisinin 100 hektarını çinar meşələri təşkil edir. Burada əsasən bir meşə tipi-müxtəlif otlu çinar meşələri formalaşmışdır (İbrahimov, 2015: 27-30).

Tədqiqatın metodları və ləvazimatı. Qoruc və onunla həmsərhəd ərazilərdə monitorinqlər quşların qışladığı və nəsl verdikləri dövrlərdə həyata keçirildi. Müşahidə və qeydiyyatlar qış mövsümündə 16-18 fevralda, yazda isə 15-17 mayda aparıldı.

Əsasən iki: stasionar və marşrut metodlarından (Sultanov, Kərimov, 2008: 7-10) istifadə edildi. Çay axarı boyu piyada 2 km məsafə keçildi. Həm marşrutla hərəkət edərkən, həm də stasionarlarda (15-20 dəqiqə dayanmaqla) açıq sahələrdə quşların müşahidəsi, qeydiyyatı 30-50 m məsafədən adi gözlə (vizual), 100-300 m məsafədən durbinlə və 500-1000 m məsafədən teleskopla aparıldı. Meşənin sıx yerlərində müşahidə və qeydiyyat quşun uçub yerdəyişməsi zamanı və səslərinə əsasən aparıldı. Hər iki halda quşun növü, biotopla əlaqəsi (yem, qorunma, gecələmə), ekoloji statusu (oturaq, qışlayan, yuvalayan, miqrant), sutkalıq fəallığı, sayı öyrənilirdi.

Paralel olaraq, ağacların yarpaqsız olduğu fevral ayında boş və may ayında işlək (kürtyatma və bala olan) olan yuvalar (ağacda, kolda, yerdə) qeydə alındı (şəkil 2).

Şəkil 2. Bəsitçay DTQ-u ərazisində quş yuvalarının qeydə alınması.

Monitorinqin məqsədlərindən biri də işğal dövründə quşların yaşayış yerləri olan ekosistemlərdə baş vermiş dəyişiklikləri müəyyən etmək olmuşdur. Bu məqsədlə quşun yaşayış yerinə, özünə və sayına dolayı yolla və birbaşa təsir edən amillər müəyyən edildi.

Monitorinq zamanı fotosəkillər «SONY Model No DSC N10» Diqital Still Camera» fotoaparatu ilə çəkildi. Obyektlərin müşahidəsi üçün «YUKON. 10 x50» durbini, «Kova TSN-601 Madein Japan, 20 x 60» teleskopu istifadə olundu.

Qoruğun qış ornitokompleksinin aşağıdakı növlərdən ibarət olduğu müəyyən edildi:

1. Qara çalağan (*Milvus migrans*) – ağacda 1 fərd qeydə alındı. Yuvalayan-köçəri quşdur. May ayındakı monitorinq onun artıq burada yuvalamadığını göstərdi.

2. Qara qaratoyuq (*Turdus merula*) – 5 fərd kolluqda yerdə yemlənərkən qeydə alındı. Yerlərini dəyişsələrdə kolluq ərazidən kənara uçmurdular. Oturaq növdür.

3. Oynaq çaxraqcıl (*Oenanthe isabellina*) – 3 fərd meşəkənarı təpəliklərdə daşlıq sahələrdə yemlənərkən müşahidə olundu. Oturaq növdür.

4. Qaraboyun çaxraqcıl (*Oenanthe finschii*) – 2 fərd meşəkənarı təpənin daşlı sahəsində uçarkən qrydə alındı. Oturaq həyat tərzini keçirən növdür.

5. Adi meşə torağayı (*Lullula borea*) – 1 fərd seyrək ağaclı sahədəki daş töküntüləri arasında yem axtararkən müşahidə olundu. Oturaq növdür.

6. Adi yaşılca (*Chloris chloris*) – 1 fərd çay kənarında koldakı yuvası ətrafında qeydə alındı. Oturaq növdür.

7. Adi su sərçəsi (*Cinclus cinclus*) – 3 fərd çayın daşlı sahillərində fəal hərəkət etməklə su onurğasızları ilə yemlənərkən qeydə alındı. Oturaq növdür.

8. Şəfəq bülbülü (*Erithacus rubecula*) – 1 fərd kolluqda qeydə alındı. Oturaq növdür.

9. Uzunquyruq arıquşu (*Aegithalos caudatus*) – 5 fərd yerdə və kolda müşahidə olundu. Oturaq növdür.

10. Bıqlı arıquşu (*Panurus biarmicus*) – 1 fərd koldan-kola uçub yemlənən zaman qeydə alındı. Oturaq növdür.

11. Ala saxsağan (*Pica pica*) – 1 fərd ağacların üstü ilə uçarkən müşahidə olundu. Oturaq növdür.

12. Dağ çaydaçapanı (*Motacilla cinerea*) – 1 fərd çay kənarında xırda daşlıqda cəld hərəkət edib yemlənərkən qeydə alındı. Oturaq növdür.

13. Xımalı kəklik (*Alectoris chukar*) – 1 fərd hündür otluqda müşahidə olundu. Oturaq növdür.

14. Adi turac (*Francolinus francolinus*) – 2 erkək fərdi kolluqda çıxardıqları səslərinə görə qeydə alındı. Oturaq növdür.

15. Qamışlıq leyi (*Circus aeruginosus*) – 1 fərd qamışlı-kollu sahədə uçaraq yem axtarır. Oturaq növdür.

16. Çöl göyərçini (*Columba livia*) – 3 fərd meşə üzərində qeydə alındı. Oturaq növdür. Qoruğun yay ornitokompleksi isə aşağıdakı növlərdən formalaşır:

1. **Adi turac** (*Francolinus francoline*). Oturaq növdür. Qoruğun Baharlı sahəsində dağətəyi kolluq sahədə 4 fərd müşahidə olundu.

2. **Adi qırqovulu** (*Phasianus colchicus*). Oturaq növdür. Bəsitçayın aşağı sahəsindəki meşə ərazisində uçarkən 2 fərd qeydə alındı.

3. **Xınalı kəklik** (*Alectoris chucar*). Oturaq növdür. Qoruğun Baharlı sahəsində yol kənarı dağ yamacında 2 fərd qeydə alındı.

4. **Adi qurqur** (*Streptopelia turtur*). Yuvalayan-köçəri növdür. Qoruğun Baharlı sahəsində meşə kənarında 3-4 metr hündürlükdə ağacda 2 yuvalayan cüt qeydə alındı.

5. **Meşə göyərçini** (*Columba oenas*). Yuvalayan-köçəri növdür. Çay kənarında meşə qırağında köhnə ağacda 2 fərd qeydə alındı.

6. **Qızılı qızlarquşu** (*Merops apiaster*). Yuvalayan-köçəri növdür. Qoruğun Baharlı sahəsində çay və yol kənarındakı yarıq və tirələrdə hərəsində 20-30 fərd olmaqla 2 koloniyası (cəmi: 40-60 fərd) qeydə alındı.

7. **Yaşıl qızlarquşu** (*Merops superciliosus*). Yuvalayan-köçəri növdür. Baharlı sahəsində yol kənarındakı yarıqda 14-20 fərddən ibarət koloniyası qeydə alındı.

8. **Adi şanapipik** (*Upopa epops*). Yuvalayan - köçəri növdür. Qoruğun Qaragöz sahəsində 20-25 m hündürlükdə olan qurumuş ağacın koğuşunda 1 cütün yuvalaması müşahidə olundu.

9. **Suriya ağacdələni** (*Dendrocopos syriacus*). Oturaq növ olsa da qoruq ərazisinə nəsilverməyə gəlir. Qoruğun Qaraköz sahəsində qurumuş ağacda yerdən 3 m hündürlükdə olan koğuşda 1 cüt qeydə alındı.

10. **Ortaboy ala ağacdələni** (*Dendrocopos medius*). Oturaq növ olsa da qoruq ərazisinə nəsilverməyə gəlir. Qoruğun Baharlı sahəsində qurumuş ağac koğuşunda yuvalayan bir cüt qeydə alındı.

11. **Adi göycəqarğa** (*Coracias garullus*). Yuvalayan-köçəri növdür. Meşə kənarında kollu-yarıq təpələrdə uçan 4 fərdi qeydə alındı.

12. **Qara qaratoyuq** (*Turdus merula*). Oturaq növdür. Monitoring ərazisində 12 fərd qeydə alındı.

13. **Ala saxsağan** (*Pica pica*). Qoruğun baharlı sahəsində dağıdılmış evlərin ətrafında 2 fərd müşahidə olundu. Oturaq növdür.

14. **Alaçöhrə** (*Lanus cristatus*). Yuvalayan-köçəri növdür. Baharlı sahəsində dağətəyi seyrək kolluqda 1 cüt qeydə alındı.

15. **Kiçik arıquşu** (*Poecile lugubris*). Oturaq növdür. Monitoring sahəsində 10 fərd müşahidə olundu.

16. **Adi iri arıquşu** (*Parus major*). Oturaq növdür. Qaragöz sahəsində qurumuş ağac koğuşunda yuvalayan 1 cüt qeydə alındı.

17. **Boz milçəkqapan** (*Muscicapa striata*) Yuvalayan-köçəridir. Qaragöz sahəsində qurumuş ağacda yuvalayan 2 cüt qeydə alındı.

18. **Adi yaşılca** (*Chloris chloris*). Meşə sahəsində 20 fərd qeydə alındı. Oturaq növdür.

19. **Meşə sərçəsi** (*Fringilla coelebs*). Oturaq növdür. Monitoring parıldığımız ərazidə 19 fərd qeydə alındı.

20. **Qamışlıq vələmirquşu** (*Emberizaschoenicius*). Oturaq növdür. Qoruğun Baharlı sahəsində çay kənarı qamışlıqda 4 fərd müşahidə edildi.

21. **Dağ vələmirquşu** (*Emberiza cia*). Yuvalayan-köçəri növdür. Baharlı sahəsində seyrək kolluqda 2 fərd qeydə alındı.

Aparıldığımız müşahidə və qeydiyyatlar Bəsitçay DTQ-nun qış və yay ornitokomplekslərinin quşların növ tərkibinə və saylarına görə fərqləndiyini üzə çıxardı. Beləki, qış ornitofaunasının - 16 növdən ibarət olduğu müəyyən edildi. 16 növün 11-i sərçəkimilər, 2-si toyuqkimilər, 2-i qızılquşkimilər, Biri göyərçinkimilər dəstəsinə mənsub növlər idi. Göründüyü kimi, bütün növlərin 68,75%-ni rçəkimilər dəstəsinə mənsub növlər təşkil edir. Cəmi 32 fərd qeydə alındı ki, bunun da 24-ü (77,41%-i) sərçəkimilərə aid idi.

Qoruğun yaz-yay ornitofanası isə 21 növdən formalaşır. Növlərin sayının artması əraziyə nəsilverməyə gələn növlər hesabına olmuşdur. Bu dövrdə 4 dəstəyə deyil, artıq 5 dəstəyə mənsub 21 növ qeydə alındı. 21 növün 10-nu (47,61%-i) sərçəkimilər, 4-ü göycəqarğakimilər, 3-ü toyuqkimilər, 2-i ağacdələnkimilər, 2-igöyərçinkimilər dəstəsinə mənsub idi. May ayında qoruq ərazisində minimum 121, maksimum 161 fərd qeydə alınır. Nəsilvermənin sonunda balaların hesabına fərd sayı daha da arta bilər.

Toplanan materalların analizi, qoruğun ornitofanasının əsasən dendrofil, yəni ağacda, kolda yuvalayan növlərdən (21 növün-18-i) formalaşdığını göstərdi. Bu da 107 ha sahəsi olan qoruğun 93,6%-nin meşə-kol və kolluq biotoplarından ibarət olması ilə əlaqədardır. Meşə və kolluqların kənarlarındakı daşlı və sıx otlu təpəliklərdə torpaq üzərində adi qırqovul, adi turac və xınalı kəklik yuvalayır. Biotopla trofik əlaqələrinə görə növlərin hamısı - fitofaq və entomofaq quşlardır. Ərazidə miofaq növlər nəsil vermir.

Nəticə

Bəsitçay DT-qoruğu ərazisinin 93,6%-ni meşə-kol, otluq biotopları təşkil edir ki, bunlar da ornitokomplekslərdə denrofil və toxumla, cücülərlə yemlənən növlərin çoxluq təşkil etmələrinə şərait yaratmışdır. Ornitokomplekslərin dominant növləri sərçəkimilər dəstəsinə mənsub quşlardır. Əvvəllər qoruq ərazisində məskunlaşmış qızılquşkimilərin, leyləklərin, vağların hazırda qeydə alınmaması, onların yuvaladıqları hündür çinar ağaclarının işğal dövründə kütləvi surətdə kəsilmələri ilə əlaqədardır. Nəticədə həmin quşlar nəsilvermə şəraitlərindən məhrum olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Bizim əsr. (2003). Müstəqil ictimai-siyasi qəzet. Sentyabr, 208 s. (628).
2. Sorokin, A.G. (2002). Problemata moderna conservationis et restaurationis rarae incolarum avium. M. Ed. Scientificum et scholastico-methodologicum, 203 p.
3. Flint, V.E., Smirnova, O.V., Khanina, I.G., Melekhova, O.P. (2002). Conservationem et restitutionem biodiversitatis. M.: Domus Publishing, centrum scientificum et scholasticum et emendatiorem, pp.176-177.
4. Radde, G.A. (2006). Fauna ornithological of Caucasus. Systematica et biologica descriptio avium Caucasiarum. Tiflis. 1884 Caucasian ornithological bulletin. Stavropol, pp.323-326.
5. Satunin, K.A. (1912). Catalogus systematicus avium regionis Caucasi. "Zap. Caucasiae german Societatis Geographicae Russicae". Tiflis: genus. K.P.Kozlovsky, vol. XXVIII, constitutiones II, 32 p.
6. Patrikeev, M. (2004). The birds of Azerbaijan. Sofia-Moskva: Pensoft Publishers, pp.97-121.
7. Kərimov, T.Ə. (2011). Azərbaycanın Mühüm Ornitoloji Əraziləri (Böyük və Kiçik Qafqaz). II cild, AOS, NABU. Bakı: "Viktoriya", s.97-125.
8. Kərimov, T.Ə. (2011). İşğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisinin mühüm ornitoloji əraziləri. Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin Əsərləri, III cild. Bakı: Elm, s.150-155.
9. Əsgərov, E. (2021). Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin fauna biomüxtəlifliyi və onun bərpası imkanları. AMEA, Qarabağın biomüxtəlifliyi, torpaq və su ehtiyatları: keçmiş, bugünü, gələcəyi onlayn konfrans 20-21 may. Bakı, s.32-33.
10. Eyvazov, Ə. (2022). Bəsitçay DTQ-da aparılan ilkin faunistik monitorinqin nəticələri. Qarabağ III beynəlxalq təbii elmi konfrans "Şuşa ili", 7-10 iyun. Bakı, s.41-42.
11. İbrahimov, T. (2015). Azərbaycanın qoruqları. Bakı, s.27-30.
12. Sultanov, E.H., Kərimov, T.Ə., İsayev, Ş.A. (2008). Ornitoloji monitorinq. Xəzər Universiteti, Bakı, s.7-10.

Göndərilib: 26.12.2023

Qəbul edilib: 27.01.2024